

кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник
відділу української філології
Науково-дослідного інституту
українознавства МОН України

МАНДАЛА ЯК БАГАТОЗНАЧНИЙ АРХЕТИП У ПОЕТИЧНІЙ ЗБІРЦІ ВІРИ ВОВК «МАНДАЛЯ»

Постановка проблеми в загальному вигляді. Творчість української письменниці в Бразилії (Ріо-де-Жанейро) Віри Вовк (автонім Віра-Лідія-Катерина Селянська, 1926 р. н., м. Борислав) являє собою приклад гармонійного синтезу власне питомої культури (передовсім гуцульської та бойківської), бразильської (афро-, індіано- та португалобразильської), античної, германської, східної та ін. У цьому разі можна говорити про тонке поєднання мотивів різних культур. Авторка несвідомо обирає те, що потрібне саме їй для творчого самовираження, а задача реципієнта – інтелектуально підготуватись і розшифрувати символи, знаки, архетипи, натяки тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тексти В. Вовк уже досліджувалися в українському, польському, північноамериканському літературознавстві (О. Астаф'єв, О. Бекішева, Б. Бойчук, Ю. Григорчук, М. Гримич, І. Жодані, Л. Залеська-Онишкевич, І. Калинець, Т. Карабович, Н. Козіна, М. Коцюбинська, С. Майданська, В. Мацько, Н. Науменко, С. Ожарівська, Т. Остапчук, Б. Рубчак, Л. Тарнашинська, З. Чирук, В. Шевчук та ін.), але ще зарано говорити про комплексний аналіз. У полі зору сучасних студій знаходяться архетип, символ, образ, знак, орнамент, міф. Зокрема, один із відомих і вже досліджених у творах цієї авторки (О. Астаф'єв [2, с. 31–39], І. Жодані [6] та ін.) – це архетип мандали в поетичній збірці «Мандаля» (1980 р.), причому наголошується на його універсальності в авторській інтерпретації [2, с. 35]. Цей архетип складний і за наявності емпіричного досвіду в реципієнта викликає асоціації в різних культурах, від української язичницької (солярний знак) до християнської, буддистської, ісламської тощо, як приклади вербального й невербального мистецтва. У названій збірці В. Вовк поєднує буддистську символіку й українську міфологію, «залишаючи денотат незмінним, а сам знак замінюючи на український відповідник» [6, с. 91]. Тому мандала у В. Вовк заслуговує на контекстуальне дослідження.

Беручи це до уваги, як і німецьку освітню та наукову базу письменниці (Дрезден, Тюбінген, викладання германістики в Ріо-де-Жанейро, німецька мова як базова з дитинства, наукова й перекладацька), слід звернутися до першоджерел – праць Карла Густава Юнга. Це доречно й тому, що аналітик досліджував мандалу не лише на прикладі образотворчого та музичного мистецтва, але й вербального – філософських праць Якоба Бьоме, видінь цього містика [13, с. 452].

Мета статті – різноаспектне дослідження мандали в згаданій збірці В. Вовк. Завдання: 1) сформулювати визначення мандали, провівши паралелі із сакральними зображеннями в різних культурах; 2) дослідити мандалу як виразник Самості на прикладі релігійного містицизму та предметів католицького мистецтва як близьких В. Вовк; 3) зіставити зображення мандали й троянди як об'єднані спільною метою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Класична мандала – це квадрат, вписаний у коло. Визначень символіки мандали й описів цього архетипу та його різновидів є багато [6, с. 91–92]. Сама В. Вовк наводить загально визнану дефініцію: «Це слово означає в санскриті округле зображення всесвіту. Тут його поняття перенесено на цикл афористичних поезій зі східним забарвленням» [4, с. 398]. Для кращого розуміння текстів авторки слід навести контекстуальний аналіз. Отже, візуально згаданий архетип нагадує хрест у колі (збережено й романські, кельтські та ін. кам'яні пам'ятки в такому вигляді). О. Астаф'єв пропонує як докази грецький хрест, вікна кафедральних соборів, що «часто прикрашають трояндою» [2, с. 35] (детальніше про цей символ нижче), тощо. Один з яскравих прикладів – неофіційний символ Ірландії, хрест святої Бригіт(т)и Ірландської (V – VI ст.), де наявна язичницька основа: плетений квадрат, від якого розходяться закруглені промені [7]. У центрі плетеного хреста – квадрат, який подібний і до свастики, і до власне мандали. Можна згадати солярні символи на українських рушниках, прядках тощо.

К. Юнгу належить докладний аналіз мандали, із залученням християнського контексту, а також досвіду міфології різних народів. Отже, це комплексне дослідження. Учений наводить етимологію слова «мандала» (санскрит – «коло»), у широкому розумінні пояснюючи, що вона наявна як коло в малюнку, у танці тощо. На основі своєї практики медик у 1955 р. зазначив, що найчастіше мандала з'являється «у станах психічної дисоціації або дезорієнтації» [13, с. 450], як-от у дітей під час батьківського розлучення, або в дорослих від неврозу тощо. У християнському містичному досвіді як аналог можна згадати явлення Христа (І. Жодані згадує Ісуса у зв'язку з мандалою [6, с. 91]), Богоматері, святих, Граалю, Святої Трійці або священних символів людини, що перебуває в описаному стані, причому містик може бути й профанною людиною, як-от Жанна д'Арк (якщо дотримуватися легенди про сільську пастушку) або звичайна дівчина Бернадетта Субіру, якій було видіння Люрдської Божої Матері. У цих випадках візіонер не готовий побачити сакральне, в інших – бачить те, що готовий бачити (і Христос або інші являються йому у звичних образах). Проте є й винятки – неканонічні образи видінь у швейцарського містика XV ст., святого брата Ніклауса з Флюе [13, с. 272] (Niklaus von Flüe): Христос у ведмежій шкурі – язичницьке несвідоме (?), народний католицизм, «накладання» рис язичницького божества (як «скотього бога» Велеса у слов'ян) і Христа (?), особливості індивідуального сприйняття (?).

У пацієнтів К. Юнга мандали індивідуальні, причому, за досвідом аналітика, презентовані переважно колом або четверицею, а трійця або п'ятериця – окремі випадки. Культурні мандали – це спокій, індивідуальні – суб'єктивні [13, с. 451–452]. У В. Вовк мандала й культурова, і індивідуальна. І. Жодані наводить у цьому контексті приклад витинанок, де головне – мотив, «а не індивідуальні особливості предмета» [6, с. 90]. Отже, витинанка – культурова мандала. Але кольорова символіка, дібрана В. Вовк, та й сам авторський стиль цих витворів дають підставу говорити про індивідуальний чинник. Якщо характеризувати саме поезії в «Мандали», то юнганський підсумок буде таким: авторка й ліричні герої прагнуть Самості. За К. Юнгом, Самість (поєднання свідомого й несвідомого) – це предмет мандали, а антитеза – Я [13, с. 451–452]. Слід зазначити, що В. Вовк проти егоїзму, проте авторське «я» в неї гармонійне та виразне, хоча в багатьох текстах, прагнучи епіки, оповідачка намагається відсторонитися (неначе оповідач в українському, бразильському та ін. фольклорі).

Слід звернути увагу на практичний аспект, урахувавши, що В. Вовк – це й художниця, якій належать витинанки (і ними авторка оформлює свої книги). Першу мандалу К. Юнг намалював у 1916 р. Один із методів лікування пацієнтів полягав у пораді малювати мандали. Збереглися малюнки, зроблені й самим аналітиком, і його хворими, які вражають яскравістю фантазії й чітким зображенням проблеми. Унаочнивши свій страх або іншу причину, пацієнт бачив її, і це допомагало розв'язати проблему. У цьому полягає сутність мистецтва. Також відомо, що вербально складно адекватно висловити свою проблему, натомість образотворчо це можливо, і архетип або символ є підказками.

За К. Юнгом, мандала – символ індивідуалізації [13, с. 298]. Саму мандалу (як і взагалі архетип) можна розуміти у творчому плані, причому першопричиною тут є стрес. Шокований (або перебуваючи у стані стресу чи неврозу) пацієнт – або взагалі індивід – намагається сублімувати шок. Архетипи, які являються в сновидіннях (міф або казку можна розуміти в цьому ж аспекті), означають і прояв творчості. Наслідком пережитого й сублімованого стресу стає твір.

Мандала, закодована в релігійних зображеннях, неодноразово з'являється як зафіксоване видіння. З огляду на містицизм героїв В. Вовк, яких можна назвати духовидцями, це питання заслуговує на ширший розгляд. Зокрема, К. Юнг згадує парафіяльну церкву Заксельна, де збережено видіння митця: «поділена на шість частин мандала, у центрі якої перебуває коронований Нерукотворний Образ» [13, с. 270]. Отже, мандала – це й Христос у Славі. Можна продовжити цей ряд: Ісус у мандорлі – материнський символ, народження. У цьому ж аспекті постає Трійця, образ кола (у згаданого Ніклауса з Флюе) [13, с. 271]. Якщо розвинути ідею стресу як першопричини виникнення твору, то можна звернутися до Юнгових пояснень щодо містичного досвіду: «Подібні видіння часто викликають сум'яття й розладнаність (серце при цьому «крається на шматки»). Досвід навчає, що «коло-оберіг», мандала, здавна є засобом проти хаотичних станів духу» [13, с. 272]. Призначення символіки – терапевтичне, звідси впливають матеріальні втілення (елементи культу) у православній і католицькій церквах. За Юнгом, мандала – це й образ Бога [13, с. 452], а прагнення героїв В. Вовк – це обоження, христонаслідування, а також (у жіночих персонажів) уподібнення Діві Марії.

У В. Вовк ключовим образом є Творець, який у віршах «Мандаля» й «Поет» названий «Тисячойменним». Вірші, включені до збірки, є роздумами на тему гріхів і чеснот, спільних для всіх релігій. Один із провідних мотивів – альтруїзм, добрі справи, діяння (християнський принцип). Отже, це добро діяльнісне, як у праведників. Візуальність, цілісність, а також завершеність цих текстів знову відсилає до зображення мандали. В. Вовк – майстриня малого жанру, тому її твори часто лаконічні й афористичні. Мандала й інші витвори стародавнього мистецтва можуть здаватися на перший погляд архаїчними, проте такому різновиду репрезентації думки притаманна завершеність. Ліричний герой збірки пізнає світ через «я», але водночас і зливається з ним, набуваючи синкретичного мислення. Постає у Всесвіті й самотня, і водночас не самотня, бо перебуває в діалозі з Тисячойменним і природою. Пізнання засобом ratio заважає інтуїції, про що, зокрема, верлібр «Звіздар»: «Він пронизує всесвіт / і намагається / відчитати руни святих хороводів, / щоб стати невагомим. // А тисячойменний мовив: / «Я тебе так сотворив, / що кожне пізнання / множить стократно / твій земний тягар»» [2, с. 263–264]. Пізнання зовнішнього, а не внутрішнього (Бога в серці) відкидає звіздара назад, на попередній етап. Інший вірш, «Самурай», продовжує цю думку: «Заки зруйнуєш царство, / збудуй себе» [2, с. 265]. Поєднання ж різних культур у цих творах не еклектичне, а взаємодоповнювальне, як у вірші «Сніжинка»: «Баядерці сніжинка – / балерина між небом і землею, / спраглому – манна пречиста ні для кого, / дитині – мандала на темному рукаві...» [2, с. 269]. Тут індійський (баядера) і старозавітний (манна) символи сусідують цілком природно. Універсальність земного як Божого творіння підкреслюється кодою: «А Богові – просто сніжинка» [2, с. 269]. Обсяг статті не дозволяє дослідити всі вірші збірки. Мандала в цих текстах постає також імпліцитно – в описі предметів круглої чи округлої форми, які набувають сакральності попри зовнішню профанність: сніжинка, мереживо, кошик («Негр розпродує кошики / сирі й мальовані, рівноцінні. / «Я продаю лиш кошики, доно, / задурно даю красу»» [2, с. 265] – бразильська сучасна реальність, і кошик цілком реальний); дзеркало як зв'язок двох людських віків і «місток» між світами; археологічні знахідки (фінікійські амфори), хмара, світила, сама земна куля тощо [2, с. 265–270].

В аспекті мандали варто проаналізувати популярну квіткову символіку. На перший план виступає троянда, яку можна порівняти з мандалою. К. Юнг вважає, що троянда, лотос, мандала тощо – архетип Матері [13, с. 333]. (Жалобний, любовний та ін. аспекти троянди, зокрема у творах В. Вовк, розглянуто в джерелах [9–12]).

О. Астаф'єв відповідно до розгляду мандали пропонує порівняння з білою трояндою в Данте [2, с. 35]. Мається на увазі остання частина трилогії «Божественна комедія», «Рай», де розуміння Райської Ружі описане відповідно до видінь католицьких містиків. Це і всесвітня модель, і Христова любов, а також любов Богородиці.

Христос і Діва Марія як Анімус і Аніма часто з’являються в ліриці В. Вовк. У Данте в пісні XXIII (рядки 73–75) згадуються Троянда (Діва Марія) і лілеї (апостоли) [5, с. 215] (рядки 73–74): «Троянду ти узріти можеш нині: / в ній слово Боже плоттю стало...» (тут і далі переклад М. Стріхи – О. С.) [5, с. 212]. У пісні XXXI (рядки 1–3) сказано: «Мов біла ружа, сповнена любов’ю, / постав переді мною образ раті, / Христос з якою заручився кров’ю» [5, с. 268]; у пісні XXXII описані святі та діти в Небесній Ружі; у пісні XXXIII (рядки 7–9) показано видіння святого Бернарда: «Любові пал у лоні умістився / Твоїм, який сю квітку зігриває, / що миром вічним квіт її зробився» [5, с. 284]. Вписані в пелюстки досконалої Ружі, достойники виражають світову гармонію, тобто повноту, цілісність, архетип Самості. Це й коло, й ієрархія. Отже, Рай показано як сад, корону (апостоли – обрамлення), а Троянда-Марія означає мудрість і творчість (тобто останнє вже скоріше інтерпретація самого Данте).

Східний аспект мандала також складний і неоднозначний. Слід звернутися до традицій орієнталістики в Європі: на перший план виходять німецькі та німецькомовні (наприклад, швейцарські) й англійські студії з індології, синології, санскритології тощо, часто побудовані на основі особистих експедицій авторів. К. Юнг написав психологічний коментар до книги синолога Ріхарда Вільгельма «Таємниця Золотої Квітки» (1929 р.) за назвою «Чому європейцю важко зрозуміти Схід», де схарактеризував західне мислення як власне та підсумував, що сучасність вимагає осмислення Сходу. Якщо характеризувати не китайські, а, наприклад, мусульманські символи, то порівняно з мандалою перспективні тюркський і перський контексти. Так, це може бути хрест Тенгри (до речі, такий символ відомий і на туркменських предметах, як-от торбинах) або троянда тощо. В ісламі троянда (турецьк. güll, для англійських лексема відтворювалася як ghyul [14, с. 272]) також багатозначний містичний символ. Навпевно, тут відіграє роль універсальність цього символу в філософії, поезії (часто суфійській), навіть в усних звертаннях, жіночих іменах, у назвах тощо. Зокрема, приклад – віршована збірка перського класика Сааді Ширази (XIII ст.) «Гулістан», тобто «трояндовий сад»; у книзі «зібрані найкращі квіти мудрості, афоризми, сентенції» [8, с. 12]. (Певні аналогії – італійські fioretti доби Ренесансу, «Квіточки» святого Франциска Ассізького тощо). Також троянда часто зображувалася на надгробках ханського цвинтаря в Бахчисараї. Дослідники цих фунеральних пам’яток, ханської поезії й інших реалій східної культури пояснюють: «...Троянда (гуль) ототожнювалася зі швидкоплинним життям і марністю, а також із долученням до досконалого й вічного» [1, с. 8]. Водночас троянда – це коло, тобто нескінченність, досконалість, знак Усесвіту. Отже, символічний і асоціативний ряди тут дуже складні та мають часову тяглість, виступаючи як шифр для посвячених у сакральне (власну культуру). У давньоримській традиції троянда пов’язувалася з культом мертвих (розалії) [3, с. 224], тобто це й поминальна квітка; у легендах біла троянда – символ смерті [3, с. 224].

Також із мандалою можна порівняти багатопелюсткову розетку – популярну в римо-католицькій церковній архітектурі (наявній і в Україні, наприклад, колишній костел, а сьогодні греко-католицька Церква святих Єлизавети й Ольги у Львові; приклад Львова тут наведено з огляду на походження письменниці зі Львівської області, на родинні та культурні зв’язки в названому місті). В ісламі цей символ наявний на надгробних пам’ятках, але є версія, що в мусульманській традиції розетка позначає сонце, має позитивну конотацію (зичення везіння), а в суфіїв це земний рух, світоустрій, доля [1, с. 9–10]. Таким чином, це сакральна таємниця, яка розкривається не всім, а посвяченим (наприклад, суфіям). Солярне коло – це й мандала. Вона – образ божества, яке розгортає себе у світі (тобто сакральне в профанному) [13, с. 452]. Троянда й лотос розгортають пелюстки, так само божество в мандалі розгортає власні іпостасі. Отже, є підстава говорити про архетипну основу й давнє коріння названих символів.

І європейська, і східна (зокрема буддистська) традиції зображення троянди включають у себе також солярний символ. Отже, це також і мандала, коло. У цьому архетипному символі, як троянда, поєднуються та замикаються життя й смерть, Ерос і Танатос, пам’ять про вічне, нескінченність (останнє може викликати асоціації з лабіринтом або равликом на Бахчисарайському фонтані).

Висновки з дослідження. Здійснений аналіз виявив різноплановість презентованого В. Вовк у збірці «Мандала» архетипу мандала. Авторське розуміння Самості збігається з юнгіанським, хоча теоретично не формулюється. Стислі афористичні вірші на різну тематику об’єднані богопізнанням, релігійними питаннями, незалежно від віровизнання адресата. Тісний зв’язок між вербальним і невербальним мистецтвом (пам’ятками, які означають мандалу, та створеними самою В. Вовк мандалами та витинанками) демонструє синкретичність мислення. Візуалізація стресу й інших переживань – малювання мандала – зближує емігрантку з постаттю самого К. Юнга і його пацієнтами, що завдяки художній уяві досягали Самості. Прагнення гармонізувати нестабільний світ, в якому зовнішні чинники позбавили самотню людину звичного їй і нормального, утілюється в гранично чіткій мистецькій формі. Паралелі між християнськими, язичницькими, буддистськими, ісламськими пам’ятками (зокрема символ троянди як надзвичайно різноманітний) вимагають глибшого аналізу, а отже, робота має перспективу продовження.

Література:

1. Абибуллаева Э. Символика надгробных камней: сравнительный анализ материалов мусульманских кладбищ Бахчисарая и Турции XVII – XIX вв. / Э. Абибуллаева, Ш. Эмруллаев // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Серия «Исторические науки». – 2012. – Т. 25(64). – № 2. – С. 8–10.
2. Астаф’ев О. Міражний простір модернізму / О. Астаф’ев // Поети «Нью-Йоркської групи». Антологія. – Харків: Веста: Вид-во «Ранок», 2003. – С. 3, 31–39.
3. Бидерманн Г. Энциклопедия символов / Г. Бидерманн / Пер. с нем. – М.: Республика, 1996. – 336 с.

4. Вовк В. Поезія / Віра Вовк. – К. : Родовід, 2000. – 422 с.
5. Данте А. Божественна комедія: Рай / Переклав М. Стріха / Д. Аліг'єрі. – Львів : Видавництво «Астролябія», 2015. – 368 с.
6. Жодані І. Емма Андієвська і Віра Вовк: тексти в контексті інтерсеміотики : [монографія] / І. Жодані. – К. : ВДК «Університет «Україна», 2007. – 116 с.
7. Крест святой Бригитты [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.celtica.ru/content/view/1398/340/>.
8. Роман Гамада: «Не досить знати іноземну мову, треба працювати над рідною» / Текст: Василина Копитко, Ольга Васильченко // Країна. – 2017. – 2 лютого. – № 4 (357). – С. 12.
9. Смольницька О. Гендерна інтерпретація у збірці Віри Вовк Карнавал: міфологічний аспект / О. Смольницька // Україна: пагацје, języki, historie, red. nauk. M. Gaczkowski, red. prow. J. Klyus; rec. G. Hryciuk, P. Jóźwikiewicz, K. Kusal, A. Matusiak; Stowarzyszenie Badaczy Popkultury i Edukacji Popkulturowej “Trickster”, Wrocław 2015. – S. 83–94.
10. Смольницька О. Католицький символ троянди у поезії Віри Вовк (Ріо-де-Жанейро): контекстуальний підхід / О. Смольницька // Теоретична і дидактична філологія. – 2017. [У друці].
11. Смольницька О. Мікроконтекст і макроконтекст у сучасному українському перекладознавстві: спільна символіка у вибраній ліриці сера Філіпа Сідні (1551/1554 – 1586/87) та Ричарда Лавлейса (1617/18 – 1656/58) / О. Смольницька // Філологічні трактати. – 2017. – № 2. [У друці].
12. Смольницька О. Сакральні символи троянди і шипшини у вибраній творчості Віри Вовк: романо-германський контекст / О. Смольницька // Південний архів (Збірник наукових праць. Філологічні науки). – № 67. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 172–176.
13. Юнг К. Аналитическая психология и психотерапия: Хрестоматия / Сост. В. Лейбин / К. Юнг. – СПб. : Питер, 2001. – 512 с.
14. Turkish dictionary, in two parts, English and Turkish, and Turkish and English, in which the Turkish words are represented in the Oriental character, as well as their correct pronunciation and accentuation, shown in English letters, 2d ed., rev., and enl. by Charles Wells / by J. W. Redhouse, M.R.A.S, Member of the Imperial Academy of Science of Constantinople, etc., and Charles Wells, Ph.D. (Leipsic). – Vol. 1. – London : Bernard Quaritch, 15 Piccadilly, 1880. – 410 p.

Анотація

О. СМОЛЬНИЦЬКА. МАНДАЛА ЯК БАГАТОЗНАЧНИЙ АРХЕТИП У ПОЕТИЧНІЙ ЗБІРЦІ ВІРИ ВОВК «МАНДАЛЯ»

У статті аналізується архетип мандали на матеріалі однойменної поетичної збірки української письменниці в Бразилії Віри Вовк. Досліджено спільні мотиви зображення цього архетипу в християнській, буддистській та інших культурах. Мандала порівнюється з різними формами хрестів, трояндою й іншими символами. За основу береться юнгіанський метод.

Ключові слова: мандала, поезія, архетип, символ, юнгіанство.

Аннотация

О. СМОЛЬНИЦКАЯ. МАНДАЛА КАК МНОГОЗНАЧНЫЙ АРХЕТИП В ПОЭТИЧЕСКОМ СБОРНИКЕ ВЕРЫ ВОВК «МАНДАЛЯ»

В статье анализируется архетип мандалы на материале одноименного поэтического сборника украинской писательницы в Бразилии Веры Вовк. Исследованы общие мотивы изображения этого архетипа в христианской, буддистской и других культурах. Мандала сравнивается с разными формами крестов, розой и другими символами. За основу взят юнгианский метод.

Ключевые слова: мандала, поэзия, архетип, символ, юнгианство.

Summary

O. SMOLNYTSKA. MANDALA AS POLYSEMANTIC ARCHETYPE IN THE LYRICAL COLLECTION BY VIRA VOVK „MANDALYA”

The article deals with the archetype of the mandala in the homonymous poetical collection by the Ukrainian writer in Brazil Vira Vovk. The common motifs of this archetype presentation in the Christian, Buddhist and other cultures are studied. The mandala is compared with different forms of crosses, rose and other symbols. The Yung method is basic.

Key words: mandala, poetry, archetype, symbol, Yung method.